

પાલી (બૌદ્ધ) આગમોમાં ચાતુયામ-સંવર

-પદ્મનાભ એસ. જૈની

ડૉ. હર્મન જેકોબીએ પોતાના એક મહત્વપૂર્ણ શોધલેખ ‘Mahāvira and His Predecessors’(Indian Antiquary 1880) ને પ્રકાશિત કર્યે ૧૦૦ ઉપરાંત વર્ષો વીતી ગયાં છે, છતાં, સામઝ્જફલસુત્ત (દીઘનિકાયગત)માં નિગંથ નાતપુત્ત અને તેમના પર (બૌદ્ધો દ્વારા) આરોપિત ચાતુયામ-સંવરના બૌદ્ધગ્રન્થીય સન્દર્ભો ઉપરનાં ડૉ. જેકોબીનાં નિરીક્ષણો, આજપર્યન્ત મહાવીરના ઐતિહાસિક પ્રામાણ્ય અને ચાતુયામ સંવરના ઉપદેશની પ્રાચીનતાને પુરવાર કરવામાં પાયાની ગરજ સારે છે.

જેકોબી જૈન આગમોના પોતાના અનુવાદ The Jain Sutras, Part 1 and 2 ની પ્રસ્તાવનામાં પોતાની કેટલીક દલીલોનું પુનરાવર્તન કરે છે. અહીં, તેઓ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના કેશિ-ગૌતમીયઅધ્યયન(૨૩)માંથી એક નવું-વધારાનું પ્રમાણ આપે છે. તેઓ કહે છે કે પાલી-ભાષીય શાસ્ત્રો દ્વારા નિગ્રન્થ જ્ઞાતપુત્ર પર કરાયેલો ચાતુયામ-સંવર (જૈનાગમોમાં ચાઠ્ઠામ-ધમ્મ)નો આરોપ ભ્રાન્તિમૂલક છે અને નિર્ગન્થોનો સિદ્ધાન્ત તો બુદ્ધ અને મહાવીર કરતાં પણ પ્રાચીન છે. ઉત્તરાધ્યયનની સાક્ષી પ્રમાણે તો તેનો ઉપદેશ ૨૩મા જિન પાર્શ્વનાથે કરેલો છે.

હવે, સામઝ્જફલસુત્તમાં ચાતુયામ સંવરના ચાર યામો કયા છે તેનો કોઈ નિર્દેશ નથી. ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં કહ્યું કે પાર્શ્વનાથે ચાર મહાવ્રતો ઉપદેશ્યાં અને મહાવીરે પાંચ, પણ તે વ્રતો કયાં, તેનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી.

જેકોબી પછી, આજ સુધી, ચાતુયામ સંવર વિશે ને ઉત્તરગામી સંશોધનો થયાં, તે બધાં જ ઉપરોક્ત બૌદ્ધ અને જૈન આગમગત પ્રમાણોનો જ વિસ્તાર છે.

પાંચ મહાવ્રતો તો, સ્થાનાઙ્ગ સૂત્ર અને બીજા સૂત્રોથી પ્રમાણિત જ છે, અને તે વ્રતોનું વર્ણન પણ, પ્રત્યેકની પાંચ પાંચ ભાવનાઓ સાથે, વિસ્તારથી તે તે શાસ્ત્રોમાં કરવામાં આવ્યું છે. વ્રતો આ પ્રમાણે છે : ૧.હિંસાથી વિરમવું, ૨.અસત્ય બોલવાથી વિરમવું, ૩.ચૌર્યથી વિરમવું, ૪.અબ્રહ્મચર્યથી વિરમવું, અને ૫. વસ્તુઓની મૂર્છાથી વિરમવું.

ભગવતીસૂત્રમાં, ચાઝજામથી આ વ્રતોને ભિન્ન દેખાડવા તેનો નિર્દેશ પંચજામ-એવો કર્યો છે. આ સૂત્રના ૨૫મા શતકના ૩જા ઉદ્દેશમાં પાંચ સંયમોનું વર્ણન કરતી પાંચ ગાથાઓ છે. તેમાંની પ્રથમ બે ગાથાઓ અહીં આપણા અભ્યાસ માટે પ્રસ્તુત છે. પ્રથમ સંયમ તે સામાયિક સંયમ છે. આચારાઙ્ગ સૂત્ર પ્રમાણે તેની વ્યાખ્યા-સર્વ સાવધ યોગોથી વિરમવું-એવી છે, અને આવું સામાયિક ભગવાન મહાવીરે કર્યું હતું - “સઘ્વં મે અકરણિજ્જં પાવકમ્મં તિ કટ્ટુ સામાઇયં ચરિત્તં પટિવજ્જઇ ॥”

ભગવતી સૂત્રની ઉપરોક્ત પાંચ ગાથામાંથી પ્રથમ ગાથામાં કહ્યું છે કે “સામયિક પોતે જ અનુત્તર ચાઝજામ ધર્મ છે.”^૧ હવે જો આવી વાત હોય તો અહીં એવું ભાસે કે મહાવીરે દીક્ષા ગ્રહણ કરતી વખતે ચાઝજામ ધર્મ સ્વીકાર્યો હશે. જો કે કોઈ પણ શ્વેતામ્બર ટીકાકારે આવું વિધાન કર્યું નથી.

બીજી ગાથામાં છેદોપસ્થાપન સંયમની વ્યાખ્યા કરી છે. અહીં એમ કહ્યું છે કે છેદોપસ્થાપન તે પંચજામ અર્થાત પશ્ચમહાવ્રતવાળા સંયમ સાથે સાદૃશ્ય ધરાવે છે.^૨

દિગમ્બર પરમ્પરામાં, જો કે, ચાઝજામ શબ્દ જ નથી, છતાં સામાયિક અને છેદોપસ્થાપન પદો પ્રાચીન દિગમ્બર શાસ્ત્ર - આચાર્ય વટ્ટકેર રચિત મૂલાચારમાં છે. તેમાં કહ્યું છે કે સર્વ સાવધયોગોથી વિરતિરૂપ સામાયિક સંયમનો, ક્યારેક અતિચાર લાગે તો તેના પ્રતિક્રમણ સાથે, ઉપદેશ ૨૪માંથી ૨૨ તીર્થકરોએ આપ્યો છે. જ્યારે ઋષભદેવ અને મહાવીર નામના પ્રથમ અને અન્તિમ તીર્થઙ્કરોએ તો નિત્ય પ્રતિક્રમણ સાથે છેદોપસ્થાપન ચારિત્રનો ઉપદેશ આપ્યો છે.^૩

શ્વેતામ્બર પાઠોમાં સામાયિક શબ્દનું ચાઝજામ સાથે સામ્ય કઈ રીતે બતાવ્યું છે તે તો એક રહસ્ય જ રહે છે. વલી, કોઈ પણ ટીકાકારો પોતાની ટીકામાં આના વિશે કોઈ ખુલાસો આપતા નથી. જો કે, ચાઝજામ શબ્દ તો બીજી જૈન

૧. સામાઇયમિ ૩ કણ ચાઝજામ અણુત્તરં ધમ્મં ।

તિવિહેણ પાસયંતો સામાઇયસંજમો સંખલુ ॥

૨. છેતૂળ ય પરિપાયં પોરાણં જો ઠવેદ અપ્પાણં ।

ધમ્મમિ પંચજામે છેઓવટ્ટાવણો સંખલુ ॥

૩. મૂલાચાર - ૫૩૫ ગાથા ।

પરમ્પરામાં પણ ઘણો પ્રસિદ્ધ છે. કારણ કે આચાર્ય શિવાયે (પ્રાયઃ દિગમ્બરે) રચેલ ભગવતી આરાધના પરની યાપનીયાચાર્ય અપરાજિતસૂરિએ રચેલી વિજયોદયાટીકા(પ્રાયઃ દશમું શતક)માં પણ તેનો ઉલ્લેખ છે. ત્યાં સાધુઓના પ્રતિક્રમણ વિશેના નિયમોની ચર્ચા કરતાં તેઓ જણાવે છે કે પ્રથમ અને અન્તિમ તીર્થઙ્કરો રોજના (નિત્ય) પ્રતિક્રમણ સાથેના વ્રતોના ઉપદેશ આપે છે જ્યારે વચલા ૨૨ તીર્થકરો દોષ લાગે તો જ કરવારૂપ (નૈમિત્તિક) પ્રતિક્રમણ સાથેના ધર્મનો ઉપદેશ આપે છે. આના સન્દર્ભમાં તેઓ કહે છે કે-આવો ફેરફાર પ્રથમ-અન્તિમ તીર્થઙ્કરોના પઞ્ચયામ ધર્મ અને અન્યત્ર ચતુર્યામ ધર્મના કારણ છે.

શ્વેતામ્બર આગમોમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવતું આ ચાઉજ્જામ પદ, શ્વેતામ્બર કે દિગમ્બર પરમ્પરાગત તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં કે તેનાં ભાષ્ય-ટીકા વ.માં પણ ક્યાંય જોવા મળતું નથી તે ઘણું ચિન્તનીય છે. અલબત્ત, પાંચ મહાવ્રતોની વાત તો ત્યાં આવે જ છે. આ વ્રતના 'સૂત્રની વ્યાખ્યા કરતાં (દિગમ્બર) સર્વાર્થસિદ્ધિકાર કહે છે કે "મૂલતઃ તો એક જ સામાયિક વ્રત છે, જે સર્વ સાવધયોગોથી વિરમણરૂપ છે. આજ એક વ્રત છેદોપસ્થાપન સામાયિકની અપેક્ષાએ પાંચ ભેદવાલું કહ્યું છે." પરન્તુ અહીં ચાઉજ્જામશબ્દનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી.

અપરાજિતસૂરિએ દર્શાવેલ ચતુર્યામ-પઞ્ચયામ શબ્દો ભગવતીસૂત્રમાં વર્ણવેલ સામાયિક તથા છેદોપસ્થાપન સંયમને અનુસરે છે, છતાં આશ્ચર્ય તો અહીં એ વાતનું છે કે ચાઉજ્જામની અન્તર્ગત શું શું આવે છે તે તો ભગવતીસૂત્રમાં કે વિજયોદયા ટીકામાં ક્યાંય જણાવ્યું નથી. તેથી સ્થાનાન્ગસૂત્રમાં વર્ણિત ચાર યામોની સરખામણી કરવા માટે તથા ચોથા યામનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવા માટે દુર્ભાગ્યે આપણી પાસે કોઈ આધાર રહેતો નથી.

સ્થાનાન્ગસૂત્રના ચતુર્થસ્થાનના ૨૬૬મા સૂત્રમાં ચાઉજ્જામના ચાર યામો આ રીતે કહ્યા છે : સર્વપ્રાણાતિપાત વિરમણ, સર્વમૃષાવાદ વિરમણ, સર્વઅદત્તાદાન વિરમણ અને સર્વથી બહિદ્દાદાન વિરમણ. આ ચોથા બહિદ્દાદાન વિરમણનો અર્થ આજ દિવસ સુધી અસ્પષ્ટ રહ્યો છે. જ્યારે પ્રથમ ત્રણ યામો અત્યન્ત સ્પષ્ટ છે. બહિદ્દાદાનની એકથી વધારે અર્થચ્છ્રયાઓ કહેવામાં આવી છે. ટીકાકાર આચાર્યો આપણને પાર્શ્વનાથે નિરૂપેલ ચતુર્થવ્રતમાં મહાવીરે ઉપદેશેલ ચતુર્થ તથા પઞ્ચમ એમ

બન્ને વ્રતોનો સમાવેશ થાય છે - એ વાતની પ્રતીતિ કરાવવામાં ~~અત્યંત~~ ઉદ્યમવન્ત છે.

સ્થાનાઙ્ગસૂત્રની વૃત્તિમાં અભયદેવસૂરિ **બહિદ્ધા** શબ્દનો અર્થ મૈથુન-પરિગ્રહ વિશેષ અને આદાન એટલે અન્ય પરિગ્રહ - એમ કરે છે. આ રીતે બે શબ્દો ભેગા કરીને બનેલું પદ મહાવીરે ઉપદેશેલ બન્ને વ્રતોને સમાવે છે, એવું તેઓ સમજે છે. તેઓ કહે છે કે, જો કે આ વાત ત્યાં સ્પષ્ટતયા સમજાવી નથી છતાં, મૈથુન તે પરિગ્રહમાં અવશ્ય સમાવિષ્ટ થાય જ છે. કારણ કે જે સ્ત્રી પોતાની માલિકીમાં સ્વીકારાઈ ન હોય તે સ્ત્રી સાથે મૈથુન ન થઈ શકે, તેને બીજા કોઈ પળ બાહ્ય પદાર્થની જેમ છોડી દેવી પડે.

અહીંયા કોઈએ એવું ન વિચારવું કે શિષ્યોની કક્ષા જુદી જુદી હોવાને કારણે બે તીર્થઙ્કરોના ઉપદેશમાં મૌલિક તફાવત છે. અભયદેવસૂરિ સ્પષ્ટતા કરે જ છે કે અહીં દેખાતો તફાવત જો કે તેમના શિષ્યોની પરિસ્થિતિના કારણે છે, છતાં મૂળભૂત રીતે તો બધા જ તીર્થઙ્કરો પાંચેય મહાવ્રતોનો ઉપદેશ આપે છે.

[અહીંયા એ નોંધવું જોઈએ કે ભગવતીસૂત્રના ૨૦મા શતકના ૮મા ઉદ્દેશમાં તીર્થ-તીર્થઙ્કરનાં વર્ણનો, તેમના ઉપદેશો વ. સર્વનું નિરૂપણ છે પરન્તુ **ચાઉજ્જામ** અને **પદ્મવ્રત** એ બન્ને વિશે તેમાં કોઈ વર્ણન નથી.]

અભયદેવસૂરિ પોતાની વાતને પુષ્ટ કરવા માટે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર (અધ્ય. ૨૩, ગાથા ૨૬-૨૭) નો સન્દર્ભ આપે છે, જેમાં એક અનુક્રમપૂર્વ વિધાન છે કે પ્રથમ તીર્થઙ્કરના સાધુઓ ઋજુ-જડ છે, અન્તિમ તીર્થઙ્કરના સાધુઓ વક્ર-જડ છે જ્યારે મધ્યમ તીર્થઙ્કરના સાધુઓ ઋજુ-પ્રાણ છે.

અમુક કાલઘણમાં સાધુઓને બીજા કાલઘણ કરતાં વધારે સ્પષ્ટ રીતે વ્રતો આપવા જરૂરી છે એવું ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રગત વિધાન દિગમ્બરોને પણ માન્ય છે. મૂલાચારમાં (ગાથા ૬૨૮-૬૨૯) કહ્યું છે કે, પ્રથમ-અન્તિમ તીર્થઙ્કરોના સાધુઓને પ્રતિક્રમણ ફરજિયાત છે જ્યારે વચલા તીર્થઙ્કરોના સાધુઓને તો જ્યારે સામાયિક સંયમમાં અતિચાર લાગે ત્યારે જ પ્રતિક્રમણ કરવું. પ્રથમ અને અન્તિમ તીર્થઙ્કરના સાધુઓને છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર લેવું પડે છે તેનું કારણ એ છે કે પ્રથમ તીર્થઙ્કરના સાધુઓને પોતાના દોષો ઓઢાવવા કઠિન છે જ્યારે અન્તિમ તીર્થઙ્કરના સાધુઓને પોતાનાં વ્રતો પાઢવાં ડુષ્કર છે. બન્ને પ્રકારના સાધુઓ કર્તવ્યાકર્તવ્યનો કે ઉચિતાનુચિતનો વિવેક નથી કરી શકતા.

આની ટીકા કરતાં વસુનન્દિ કહે છે કે પ્રથમ જિનના સાધુઓ સ્વભાવથી જ અત્યન્ત મદ્દિક તથા સરલ હતા ત્યારે અન્તિમ જિનના સાધુઓનો મોટો ભાગ વક્રસ્વભાવી છે.

મૂલાચારનો હિન્દી અનુવાદ કરતાં આર્યા જ્ઞાનમતી કહે છે યુગલિકોની ભોગભૂમિજ પરિસ્થિતિ પૂર્ણ થઈ રહી હતી અને કર્મભૂમિજ પરિસ્થિતિની શરૂઆત હતી તેથી લોકોને હજુ વ્રતોના પાલનની પૂર્ણ સમજણ ન હતી, માટે તેઓને અતિચાર લાગ્યો હોય કે ન લાગ્યો હોય, છતાં પ્રતિક્રમણ કરવું આવશ્યક હતું. જ્યારે અન્તિમ તીર્થઢ્ઢરના કાલમાં પચ્ચમકાલ-કલિકાલ નજીકમાં જ હતો અને જીવોનાં ચિત્ત વક્ર હોવાથી તેઓ પોતાનાં દોષોને જોઈ શકતા નહોતા માટે તેઓને માટે પ્રતિક્રમણ અનિવાર્ય ગણાયું.

યાપનીયો પળ દિગમ્બરોની આ વાત સાથે સહમત છે એવું વિજયોદય ટીકાથી જણાય છે. અપરાજિતસૂરિ અન્ધ અશ્વની ચિકિત્સાના દૃઢાન્તથી પ્રતિક્રમણનો નિયમ સમજાવે છે. એક માણસનો ઘોડો બિમાર હતો. વૈદ્યે તેને, નજીકના પર્વત પર ડૂંગતી એક વનસ્પતિ, ચિકિત્સારૂપે ઘોડાને યવડાવવાનું કહ્યું. પળ તે વ્યક્તિને તે વનસ્પતિની ઓઢ્ઢઢાણ નહોતી. તેથી તે ત્યાં ડૂંગેલી ઘણી વનસ્પતિઓ લઈ આવ્યો અને તે બધી જ ઘોડાને યવડાવી દીધી તો ઘોડો સાજો થઈ ગયો. અહીં પ્રથમ અને અન્તિમ તીર્થઢ્ઢરના સાધુઓ માટે પ્રતિક્રમણ વનસ્પતિતુલ્ય છે. જો તમને યવડ ન હોય કે ચોક્કસ કયા અતિચારોનું પ્રતિક્રમણ કરવું તો બધા જ શક્ય માનસિક, વાચિક તથા કાયિક અતિચારોનું પ્રતિક્રમણ કરી લેવું.

હવે, શ્વેતામ્બર-દિગમ્બર શાસ્ત્રોમાં પ્રાપ્ત થતાં પ્રતિક્રમણ તથા પચ્ચવ્રત વિશેનાં નિરૂપણો યુક્ત જ છે, છતાં શ્વેતામ્બર શાસ્ત્રોમાં આપેલ સામાયિક સંયમ તથા ચાડજ્ઞામ ને આશ્રયીને અહીં બે પ્રશ્નો ડૂઢા થાય છે :

૧. બધાં વ્રતોને વ્યાપી જનાર સામાયિક સંયમરૂપ એક જ વ્રતને, વચલા ૨૨ તીર્થઢ્ઢરના સાધુઓ જો સારી રીતે સમજી જતા હતા તો તે વ્રતના વધુ વિશદીકરણની શી જરૂર હતી ? અને

૨. વિશદીકરણ વચતે પળ, જો પ્રથમ તીર્થઢ્ઢરના સાધુઓ માટે પાંચ વ્રતો રાઢ્ઢ્યાં જ હતાં તો ૨૨ તીર્થઢ્ઢરના સાધુઓ માટે કેમ ચાર જ વ્રત કહ્યાં ?

બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, જો વ્રતોનો વિસ્તાર કરવો જ હતો તો

ચાઉજ્જામ ના ચોથા અઙ્ગરૂપે પદ્મવ્રતનાં છેલ્લાં બે વ્રતોનો બહિઃદ્વાદાન-વેરમણ-રૂપે શા માટે સમાવેશ કર્યો ?

આના અનુસન્ધાનમાં એક અતિપ્રાચીન છતાં પ્રાયઃ અપ્રસિદ્ધ એવા **ઇસિભાસિયાઈ** સૂત્રને આશ્રયીને કાંઈક વિચારીએ. ૧૧૪૨ના આ આગમના પોતાના સમ્પાદનમાં **શુભ્રિંગે** ધ્યાન દોર્યું છે કે, ૪૫ પ્રત્યેકબુદ્ધોમાંના પ્રથમ (પ્રાયઃ અનિર્ગન્થ) એવા નારદ ઋષિના અધિકારમાં તેમનાં પ્રથમ ત્રણ વ્રતો તો પ્રાણાતિપાત વિરમણ વ.જ છે, પરંતુ ચોથું વ્રત **અબ્બંભ-પરિગ્ગહ** નામક કહ્યું છે. આ વાત ભગવાન મહાવીર પહેલાંની ચાર વ્રતોની પરમ્પરાને પુષ્ટિ આપે છે.

આ જ સૂત્રના ૩૧મા **પાસિજ્જ-નામજ્ઞાયણ** માં પાર્શ્વ ઋષિના ઉપદેશોનો સમાવેશ કર્યો છે. તેના બે પાઠો છે. તેમાં પ્રથમ પાઠમાં લોક-ગતિ-કર્મવિપાકાદિનું વર્ણન છે જ્યારે બીજા પાઠમાં પ્રાણાતિપાતથી યાવત્ પરિગ્રહ પર્યન્તનું વર્ણન છે પરંતુ **મૈથુન**ની વાત જ કરવામાં આવી નથી. તેથી એવો સન્દેહ થાય છે કે બ્રહ્મચર્ય તે વ્રતોમાં સમાવિષ્ટ હતું કે નહિ ? આના પછી એવું વિધાન છે કે - જે નિર્ગન્થ જ્ઞાની અને ચાઉજ્જામથી સંવૃત છે તે આઠ કર્મોને ફરી બાંધતો નથી. અહીં શુભ્રિંગ કહે છે કે, '૩૧મા અધ્યયનના બીજા પાઠને અનુસારે તો **ઇસિભાસિયાઈ** સૂત્ર ઐતિહાસિક છે.'

પરંતુ અહીં દ્રષ્ટવ્ય એ છે કે આ સર્વપ્રથમ આગમિકસૂત્ર છે જેમાં ચાઉજ્જામનો સમ્બન્ધ નિર્ગન્થ સાથે દર્શાવવામાં આવ્યો છે અને તે પછી **પાસ** નામના સાધુ સાથે કે જે કદાચિત્ ૨૩મા તીર્થઙ્કર પાર્શ્વનાથ પછી હોઈ શકે.

(હવે બૌદ્ધગ્રન્થોને આશ્રયીને ચર્ચા કરીએ.)

પૂર્વે નિર્દિષ્ટ **સામઙ્ગલફલસુત્ત**ની જેમ **દીઘનિકા**યનાં બીજાં પછી બે સૂત્રો ચાતુયામ સંવરના આપણા અભ્યાસ માટે ઉપયોગી છે. તે **બત્તેનું** નામ સીહનાદસુત્ત છે. તેમનો વિષય 'નિર્વાણપ્રાપ્તિ માટે સાધુજીવનમાં કરાતા સ્વનિગ્રહના ગુણ-દોષો' છે.

અહીં, પ્રથમ **કસ્સપસીહનાદ સુત્ત** (ક્ર.૭)માં ચાતુયામ સંવરની કોઈ ચર્ચા નથી, પરંતુ માત્ર બુદ્ધે નિગ્રોધનામક ભિક્ષુનો અછડતો ઉલ્લેખ કર્યો છે જેની કથા **ઉદુમ્બરિકાસીહનાદ સૂત્ર** (ક્ર.૨૫)માં છે. આ સુત્તમાં ચાતુયામ સંવરનું પ્રાયઃ તેવું જ વર્ણન છે જેવું સ્થાનાઙ્ગસૂત્રમાં છે, પરંતુ તેમાં નિર્ગન્થ નાતપુત્ર કે બીજા

કોઈનો ઉલ્લેખ નથી. આ સૂત્ર જેકોબીના ધ્યાનમાં ન આવ્યું અને ઘણા સમય સુધી ઉપેક્ષિત રહ્યું તેનું પ્રાયઃ આ જ કારણ છે.

દીઘનિકાયમાં બીજા ક્રમે આવતું સામઞ્જફલસુત્ત, જો કે ઉપરોક્ત બન્ને સુત્તો કરતાં પૂર્વતન લાગે છતાં તેવું કદાચ નથી. કારણ કે, આ સુત્ત, પશ્ચાત્તાપથી બુદ્ધ પાસે આવતા પિતૃઘાતક રાજા અજાતશત્રુના સન્દર્ભમાં રચાયું છે. અને આ ઘટના તો બુદ્ધના જીવનના છેલ્લાં દશેક વર્ષોમાં ઘટી હોય તેવું જણાય છે.

પ્રથમ સીહનાદસુત્તમાં કસ્સપ નામે તપસ્વી બુદ્ધ પાસે આવીને પૂછે છે કે, 'શું સાચે જ બુદ્ધ તપશ્ચર્યાની ઉપેક્ષા તથા ગર્હા કરે છે ? અને જુદાં જુદાં કેશલુચ્છન, નગ્નતા, ભિક્ષાચર્યા વ. કષ્ટકર જીવન જીવતા શ્રમણો જે શ્રમણચર્યા આચરે છે તેમાં દોષ જુએ છે ?' આ સંવાદના છેડે બુદ્ધ નિગ્રોધનો ઉલ્લેખ કરે છે કે જે કસ્સપ જેવું જ કષ્ટમય જીવન જીવતો હતો, તેણે જ્યારે બુદ્ધને જીવનના ઉચ્ચ પ્રકારના તપ વિશે પ્રશ્ન પૂછ્યો ત્યારે પોતે તેને પોતાનો મત સમજાવ્યો હતો.

બુદ્ધ કસ્સપને પળ તે બધાં કષ્ટોની વ્યર્થતા સમજાવે છે અને અષ્ટ આર્ય સત્યોનો ઉપદેશ આપે છે. તે સાંભળી કસ્સપ બૌદ્ધ ભિક્ષુ બની અર્હત-પદ પામે છે.

'તપસ્વી નિગ્રોધને પોતે મળ્યા હતા' એવા બુદ્ધના શબ્દો પર ટીકા કરતાં બુદ્ધઘોષ દીઘનિકાય-અટ્ઠકહામાં કહે છે કે, 'તે નિગ્રોધનો વૃત્તાન્ત ઉદુમ્બરિકા-સીહનાદસુત્ત'માં સદ્ગૃહીત થયેલો છે.'

અતિકઠિન શ્રમણચર્યાને પાઠનારો નિગ્રોધનામક પરિવ્રાજક પોતાના વિશાલ શિષ્યગણ સાથે ઉદુમ્બરિકોદ્યાનમાં વસતો હતો. એક દિવસ બુદ્ધને વન્દન કરવા જતો એક બૌદ્ધ ઉપાસક માર્ગમાં નિગ્રોધ પાસે ગયો અને તેની સભામાં તેણે બુદ્ધની પ્રશંસા કરી. ત્યારે નિગ્રોધે કહ્યું કે - 'તે (ગૌતમ) તો એકાન્તમાં છુપાઈને રહ્યો છે. જો તે જાહેરમાં આવીને મારી સાથે વાદ કરે તો તે ખુલ્લો પડી જશે.' બુદ્ધે પોતાના અતીન્દ્રિય જ્ઞાનથી આ હકીકત જાણી અને પોતે જ તેના સ્થાનમાં ઉપસ્થિત થયા. નિગ્રોધે બુદ્ધને કઠોર તપ વિશે, શિષ્યોની તાલીમ વિશે, શુદ્ધધર્મ વિશે પૃચ્છા કરી. ત્યારે બુદ્ધે તેને જે પ્રતિભાવ આપ્યો તે આપણી ચર્ચામાં ઉપયોગી છે.

બુદ્ધે તેને કહ્યું કે - 'નિગ્રોધ ! તું મને તારા પોતાના સિદ્ધાન્તો વિશે,

જીવનના ઉચ્ચ તપો વિશે, સ્વદમનના ફાયદા ગેરફાયદાઓ વિશે પ્રશ્નો પૂછ.'

ત્યાર પછી બુદ્ધ અને નિગ્રોધ બચ્ચે ઘણો લાંબો સંવાદ ચાલે છે જેમાં બુદ્ધ તેને કસ્સપસીહનાદસુત્તમાં વર્ણવેલ તપ વ.ની નિરર્થકતા સમજાવે છે અને કહે છે કે 'દેહદમનના બધા જ પ્રકારો દોષપૂર્ણ છે અને પવિત્ર ઉચ્ચ જીવનરૂપી વૃક્ષની છાલને પણ તેઓ સ્પર્શી શકતા નથી તો તેના સારને તો ક્યાંથી પામી શકે ?'

નિગ્રોધ પૂછે છે - 'તો ભદન્ત ! કઈ રીતે કોઈ સાધુ પવિત્ર જીવનની ઉચ્ચ કક્ષા તથા તેના સારને પામી શકે છે ?'

બુદ્ધ કહે છે - 'કોઈ સાધુ તપસ્વી ચાતુયામ સંવરથી સંવૃત્ત થાય છે. ચાતુયામ સંવર એટલે, તે સાધુ -

૧. કોઈને મારે નહિ, મરાવે નહિ, મારનારની અનુમોદના પણ ન કરે;
૨. તે અદત્ત લે નહિ, લેવડાવે નહિ, લેનારની અનુમોદના પણ ન કરે;
૩. તે મૃષા બોલે નહિ; બોલાવે નહિ, બોલનારની અનુમોદના પણ ન કરે; અને
૪. તે ઇન્દ્રિયોના વિષયોને અભિલેષ નહિ, અભિલષાવે નહિ, અભિલાષા કરનારની અનુમોદના પણ ન કરે.

આ રીતે તે સાધુ ચાતુયામ સંવરથી સંવૃત્ત થાય છે.^૧

અહીં એ નોંધવું જોઈએ કે - જૈન પરમ્પરામાં હિંસા, મૃષા, અદત્ત-એવો ક્રમ છે જ્યારે અહીં હિંસા, અદત્ત, મૃષા...એવો ક્રમ છે. બીજું, ચોથા વ્રતમાં આવતો ભાવિતં (નો ભાવિતં આસીસતિ) શબ્દ બહુ મહત્વનો છે, અને આ સન્દર્ભમાં તે કોઈ જૈન ગ્રંથમાં જોવામાં નથી આવ્યો.

આ શબ્દ પર ટીકા કરતાં બુદ્ધઘોષ અટ્ટકથામાં કહે છે કે - 'જેઓ આ ચાતુયામ સંવરમાં માને છે તેઓના મતે ભાવિતનો અર્થ પાંચ કામગુણો છે, અર્થાત્ ઇન્દ્રિય સમ્બન્ધી સુખના પ્રકારો છે.' જો કે, બૌદ્ધોએ અન્યત્ર ભાવિત શબ્દનો '(કોઈનો) રાગ હોવો, અભિલાષ હોવો, તેનું સતત ચિન્તન હોવું' - વ. અર્થોમાં ઉપયોગ કર્યો છે, છતાં અહીં તે તેમની પરિભાષાનો નથી. અહીં તો બુદ્ધઘોષ સ્પષ્ટતા કહે છે કે - 'અહીં ભાવિત શબ્દનો અર્થ, જેઓ ચાતુયામ સંવરનો

૧. દીઘનિકાય - ૩:૪૮ ।

અભ્યાસ કરે છે તેમના મતે છે.' (તેસં સજ્જાય).

આ સાર્થક વિધાનથી એ સાબિત થાય છે કે ટીકાકાર (બુદ્ધઘોષ) ચાતુયામ સંવરના અભ્યાસીઓ સાથે સંપર્કમાં હશે, અને તેમની પાસેથી જ તેને ચોથા વ્રતનો આવો અર્થ મળ્યો હશે. આ અર્થ વિશ્વસનીય જ છે કારણ કે સ્થાનાઙ્ગસૂત્રમાં રહેલ **બહિદ્ધાદાન** શબ્દનો અર્થ જેવો સન્દિગ્ધ રહે છે (અર્થાત્-તે મૈથુનપરક - પરિગ્રહપરક કે બન્ને - પરક છે), તેવો જ સન્દિગ્ધ અર્થ અહીં પણ છે. કારણ કે, ઇન્દ્રિયના સુખો ઇટલે કામ જેમ સ્ત્રી સાથે તેમ બાહ્યવસ્તુઓ સાથે પણ જોડાઈ શકે છે. પરંતુ, અહીં દુર્ભાગ્યે મૂઝ પાલીસુત્ત કે અટ્ટકથા બેમાંથી ક્યાંય આ ચાતુયામ સંવરની અભ્યાસી વ્યક્તિ કે પરમ્પરાનો નિર્દેશ નથી.

જો કે, એક વસ્તુ તો અહીં નિશ્ચિત છે કે બૌદ્ધોએ બીજા પરિવ્રાજકો કે તપસોના દેહદમનના અભ્યાસો અને ચાતુયામ સંવર વચ્ચે ઘણો તફાવત જોયો છે, અને બુદ્ધે પોતે પણ આ ચાતુયામ સંવરને તિરસ્કાર્યો કે દૂષિત નથી કર્યો, એવું ઉપરોક્ત સંવાદો જોતાં જણાય છે.

આગલ બુદ્ધ ડમેરે છે કે - 'જે તપસ્વી ચાતુયામ સંવરને પાઠતો આગલ વધે છે તે ધ્યાન(બ્રહ્મવિહારો)ને પામી શકે છે અર્થાત્ મૈત્રી-કરુણા-મુદિતા-ઉપેક્ષાને અનુભવી શકે છે. પરંતુ તેનાથી પણ તે સર્વોચ્ચ કક્ષાએ પહોંચી શકતો નથી, તે વૃક્ષની છાલને જ પામી શકે છે તેના સારને નહિ.'^૧

પ્રતી નિગ્રોધ દ્વારા પૂછાયે છતે બુદ્ધ કહે છે કે - 'ત્યાંથી પણ આગલ વધીને તે માનસિક અવરોધોને દૂર કરીને પોતાના સેંકડો-હજારો પૂર્વભવોને જોવાની અતીન્દ્રિય શક્તિને પણ પામી શકે છે. પણ તે શક્તિ પણ વૃક્ષની શિરા સુધી પહોંચાડી શકે પણ તેનો સાર પમાડી શકતી નથી.'

'ત્યાર પછી પણ જે આગલ વધે તે દિવ્વચક્કુ અભિન્ન તરીકે ઓઢાંચાતી દિવ્ય દૃષ્ટિ સુધી પહોંચી શકે છે, કે જેનાથી તે વિવિધ જીવોને તેમનાં સારાં-નરસાં કર્મોને કારણે વિવિધ ગતિઓમાં જતાં-આવતાં જોઈ શકે છે.'

ત્યારે નિગ્રોધ પૂછે છે - 'ભગવન્ ! શું ત્યારે તે તપસ્વીની તપસ્યા આ બધી વસ્તુથી અત્યન્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે અને ઉચ્ચ કક્ષાને તથા વૃક્ષના સારને પામી લે છે?'

તે સમયે બુદ્ધ જે જવાબ આપે છે તે થોડો આશ્ચર્યજનક છે. તેઓ કહે છે, 'હા નિગ્રોધ ! આ રીતની તપસ્યા ઉચ્ચકક્ષા તથા સારને પમાડે છે.'

'અને તેથી જ નિગ્રોધ ! જ્યારે તું મને પૂછે છે કે - "તમે તમારા શિષ્યોને ક્યાં (કઈ કક્ષાએ) તાલીમ આપો છો ? તમારા કયા શિષ્યો તમે પ્રરૂપેલ સાધુધર્મના સિદ્ધાન્તોને સ્વીકારે છે ?" ત્યારે હું કહું છું કે - "તે ઘણી ઉચ્ચકક્ષા છે જ્યાં હું મારા શિષ્યોને તાલીમ આપું છું, અને તે મારા શિષ્યો સાધુધર્મના સિદ્ધાન્તોનો સ્વીકાર કરે છે. '"

એક બૌદ્ધેતર પન્થ પર બુદ્ધે આપેલું આ એક સડ્ઝિક્ષત પ્રમાણ છે, અને આશ્ચર્ય તો એ વાતનું છે કે સુત્તના સડ્ઙ્ગલનકારોએ પળ ચાતુયામ સંવરને ક્ષતિરહિત માની પોતાના સિદ્ધાન્ત જેવો જ ગણ્યો છે ! વઢી, વધારે ઉચ્ચ અને અનુત્તર નિર્વાણના પન્થ વિશે કશું કહ્યા વિના જ આ સુત્ત પૂર્ણ થઈ જાય છે, તે તો એથી ય વધારે વિસ્મયપ્રેરક છે.

નિગ્રોધ બુદ્ધની નિન્દા કરવાનો પોતાનો અપરાધ સ્વીકારી ક્ષમા માગે છે. ત્યારે બુદ્ધ પળ તેને કહે છે કે - 'જે વ્યક્તિ પ્રામાણિક, મેધાવી અને સરલ છે તેને હું શિક્ષણ તથા માર્ગદર્શન આપીશ કે જેનાથી તે અહીં અને અત્યારે જ ઉચ્ચધર્મ અને પરમ ધ્યેયને પામી શકે છે.' પરન્તુ નિગ્રોધ કે તેના શિષ્યોમાંથી કોઈ પળ આ પવિત્ર પન્થ પર ચાલવા તૈયાર નથી, કારણ કે, બુદ્ધ પોતે જ કહે છે તેમ 'પ્રત્યેક મૂર્ખ મનુષ્ય માર - દુષ્ટ તત્ત્વથી આક્રાન્ત હોય છે.' અને આ રીતે બુદ્ધ એક પળ વ્યક્તિને પ્રતિબોધ્યા વિના નીકળી જાય છે, અને સૂત્ર અહીં જ પૂર્ણ થઈ જાય છે, જાણે કે ચાતુયામ સંવરને બુદ્ધના અર્ધ ઉપદેશ તરીકે કહીને અટકી જાય છે.

આનો ઉકેલ આ સંવાદના આરમ્ભને જોડે તો મઢી જાય છે કે બુદ્ધે સિંહનાદની જેમ નિર્ભીકપણે કહ્યું છે કે - 'તે બીજાઓ દ્વારા પૂછાયેલ તપશ્ચર્યા વિષયક પ્રશ્નોનો ઉત્તર, પોતાના સિદ્ધાન્તોનું વર્ણન કર્યા પહેલાં જ આપશે.' બુદ્ધનો આ વિશ્વાસ માત્ર પોતાની ઉચ્ચ બૌદ્ધિક શક્તિ પર જ આધારિત નથી પરન્તુ પોતે પોતાના પૂર્વ જીવનમાં બોધિસત્ત્વરૂપે આવાં કષ્ટાનુષ્ઠાનો કરી અનુભવ મેલ્લેલ છે

અને તે અનુષ્ઠાનોની વ્યર્થતા પળ જોઈ છે. અટ્ટકથા ચાતુયામ સંવર વિશેના બુદ્ધના આવા અસામાન્ય વિધાન માટે પળ આને જ સ્પષ્ટતા કારણ માને છે. ચાતુયામ સંવર સમ્બદ્ધ સૂત્રની ટીકા કરતાં બુદ્ધઘોષ અટ્ટકથામાં કહે છે કે —

‘ભગવાને આ જે કહ્યું છે તે તીર્થિકોના મતે કહ્યું છે. તીર્થિકો માને છે કે — લાભ અને પૂજા સત્કાર વૃક્ષનાં પર્ણો જેવા છે, પાંચ વ્રતોનું પાલન તે વૃક્ષના થડ સમાન છે, અષ્ટવિધ ધ્યાનાભ્યાસ તે વૃક્ષની ત્વચા જેવો છે, પૂર્વભવોનું જ્ઞાન (અભિન્ન) વૃક્ષની શિરાઓ જેવું છે, દિવ્ય ચક્ષુઃ ને તેઓ (તીર્થિકો) અર્હતપણાનું ઉત્તમ ફલ માને છે, તેથી તેની પ્રાપ્તિ તે વૃક્ષના સાર સમાન છે.’

પરન્તુ બુદ્ધના શાસનમાં તો, લાભ તથા પૂજાદિ વૃક્ષનાં પર્ણો જેવા છે, નિયમો વૃક્ષના કાષ્ઠ (થડ) જેવા છે, ધ્યાનનિષ્પત્તિ તે વૃક્ષની ત્વચા જેવી છે, પૂર્વજ્મવોનું જ્ઞાન વૃક્ષની શિરા જેવું છે, પરન્તુ વૃક્ષનો ધરો સાર તો પવિત્ર માર્ગ અને તે માર્ગનું ફલ — નિર્વાણ છે.^૧

અટ્ટકથામાં ચાતુયામ સંવરનું અધ્યારોપણ તીર્થિકો પર કર્યું છે તે ઘણું સાકૂત છે. સામઙ્ગ્યફલસુત્તમાં તીર્થિકો તરીકે શ્રમણોના છ અતિપ્રસિદ્ધ સમ્પ્રદાયોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. અહીં જે તીર્થિક શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે તે તો નિઃશઙ્કપણે નાતપુત્રના નેતૃત્વવાળા નિર્ગ્રન્થોને ઉદ્દેશીને જ કર્યો છે, કારણ કે તેમના સિવાય બીજા કોઈ તીર્થિકોએ ચાતુયામ સંવરનું નિરૂપણ કર્યું નથી.

નિર્ગ્રન્થો (અર્થાત્ તીર્થિકો) દિવ્યચક્ષુઃ નામક પૂર્વોક્ત અલૌકિક સામર્થ્યને અર્હતપણું માને છે એવું બૌદ્ધોનું વિધાન, વર્તમાનકાલીન જૈનોની જેમ, નિર્ગ્રન્થોએ પોતે જ અવશ્ય નકારી કાઢ્યું હોત. અહીં, બૌદ્ધો પોતાના પ્રતિપક્ષી શ્રમણોનું વર્ણન કરી રહ્યા છે અને તેઓ તેમની યૌગિક ક્ષમતાઓને પોતાના સિદ્ધાન્તોના પ્રકાશમાં જોવા માટે બંધાયેલા છે એ વાતને બાજુ પર રાખીએ તો; એ જોવું ઉચિત થઈ પડશે કે કોઈક જૈન આગમપાઠે તેમને આવું વિધાન કરવા પ્રેર્યા હોય. મને લાગે છે કે કલ્પસૂત્રનો એક ફકરો (આચારાઙ્ગ સૂત્ર ૨-૧૫-૨૬ નું જ પ્રાયઃ પ્રતિબિમ્બ) ભગવાન મહાવીરે પ્રાપ્ત કરેલ અર્હતપણાને વર્ણવે છે —

‘જ્યારે શ્રમણ મહાવીર જિન થયા, અર્હત થયા ત્યારે તેઓ કેવલી થયા,

સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી થયા, તેઓએ દેવ-મનુષ્ય-અસુરલોકના સર્વ પર્યાયોને જાણ્યા તથા જોયા, સર્વ લોકમાં સર્વ જીવોના ગતિ-અગતિ-સ્થિતિ-ચ્યવન-ઉપપાત વ. સર્વ ભાવોને જાણ્યા તથા જોયા....'

અને, કલ્પસૂત્રમાં જ શ્રમણ મહાવીરને મઢેલ કેવલજ્ઞાનને વર્ણવવા માટે વપરાયેલા 'અનુત્તર જ્ઞાન અને દસ્સણ શબ્દો તથા મહાસારોપમસુત્ત (મજ્ઞિમનિકાય-૨૧)માં બૌદ્ધોએ કરેલો તેનો અર્થ જોઈએ તો બીજી સદ્ગતિ પળ કદાચ મળે છે.

સુત્ત કહે છે કે 'પાંચવર્ણીને પ્રાપ્ત થયેલ જાણ-દસ્સન દિવ્વચક્ષુ નામક અભિન્ન તુલ્ય છે.' અહીં, જો કે, વૃક્ષના સારને પામવાના ઉદાહરણમાં સુત્ત 'એક વિવક્ષિત પુરુષ' એવાં પદો વાપરે છે, છતાં, મજ્ઞિમનિકાય-અટ્ટકથામાં કહ્યું છે કે 'ત્યાં ઉલ્લેખેલ પુરુષ તે દેવદત્ત છે, જેને સદ્ગુણેદના આરોપસર સદ્ગુણી બહાર કરવામાં આવ્યો.' સુત્ત કહે છે કે 'તેવો ભિક્ષુ જાણ-દસ્સન પામે તો ય તે માત્ર વૃક્ષના તન્તુઓને જ સ્પર્શી શકે છે પણ તેના સારને નહિ.' જાણં ચ મે ઉદપાદિ, દસ્સનં ચ મે ઉદપાદિ વ. વાક્યો બુદ્ધ અથવા અરહા દ્વારા જ્યારે બોલાય ત્યારે તે હંમેશા સંસારના અન્તને વ્યક્ત કરતા - 'રહીણા મે જાતિ, નત્થિ દાનિ પુનઃખવો... વ. શબ્દોથી સમ્બદ્ધ અધિકારોથી અનુસરાતા હોય છે. તેથી મજ્ઞિમનિકાય અટ્ટકથા કહે છે કે - 'અહીં વર્તમાન સન્દર્ભમાં (અર્થાત્ દેવદત્તના) જાણ-દસ્સન કોઈ લોકોત્તર પ્રાપ્તિનો નિર્દેશ નથી કરતાં પરન્તુ (પાંચ લૌકિક અભિન્નમાંના) એક દિવ્યચક્ષુ નામક એક અભિન્નનો નિર્દેશ કરે છે.'

જૈન કલ્પસૂત્રના ફકરાઓમાં વર્ણવેલી જીવોનાં જન્મ-મરણોને જોવાની શક્તિ તથા સર્વ કંઈ જોવા-જાણવાની શક્તિ, બૌદ્ધોના દિવ્યચક્ષુ અભિન્ન સાથે ઘણું સામ્ય ધરાવે છે એવી અવધારણાએ બૌદ્ધ ટીકાકારોને એવું વિચારવા પ્રેર્યાં હોય કે જૈનો આ બધાની પ્રાપ્તિને જ અર્હત્પણાની પ્રાપ્તિરૂપ માનતા હશે.

આ બંને (જૈન બૌદ્ધ) મતો વચ્ચેનો વિરોધ ઘણો પ્રસિદ્ધ છે અને સામઞ્જફલસુત્ત પરની બુદ્ધઘોષની અટ્ટકથામાં તેને વિશે ઘણું બધું લખાયેલું છે. છતાં, તેમાંથી કેટલાક અતિપ્રસિદ્ધ શબ્દો અહીં ટાંકવા અસ્થાને નહિ ગણાય. નિર્ગંથો પર ટીકા કરતાં બુદ્ધઘોષ કહે છે કે - 'નિર્ગંથો જો કે તીર્થંકો અર્થાત્

પાખણ્ડીઓ છે, છતાં તેઓનું કેટલુંક અનુષ્ઠાનાદિ બૌદ્ધમતને સમ્મત પણ છે. તે છતાં પણ, તેઓની અશુદ્ધ દૃષ્ટિને કારણે તેઓનું સમગ્ર દર્શન જ મિથ્યા છે.^૧

છેલ્લે, ઘણા જૈન આગમોના પાઠો સાથે સાદૃશ્ય ધરાવતા આગઠ કહેલા પાલી આગમના પાઠો તથા તેની ટીકાઓ-કદાચ, બૌદ્ધ સાધુઓ તથા જૈન મુનિઓના કોઈ ગણો વચ્ચેના વાસ્તવિક સમ્પર્કને જણાવે છે. મેં મારા ૧૯૯૫ના લેખમાં જણાવ્યું જ છે કે - ટીકાકાર ધમ્મપાલે જૈન સાધુઓનું જે વર્ણન કર્યું છે તે શિલ્પોમાં મઠતાં વર્ણનો સાથે સમ્મત છે - તે જણાવે છે કે બૌદ્ધો કાઝીમાં રહેતા જૈનમુનિઓના ગણોને જાણતા હશે. વઢી, બૌદ્ધ ટીકાકારોના સમય સુધી પણ શ્વેરવાદી બૌદ્ધો, જૈનોના પચ્ચ મહાવ્રતોની વાત ન કરતાં ચાતુયામ સંવરને જ સ્વીકારે છે - તે આપણને એવું વિચારવા - તર્ક કરવા પ્રેરે છે કે દક્ષિણમાં રહેલ બૌદ્ધોને એવા જૈન મુનિઓનો સમ્પર્ક હશે કે જેઓ ત્યારે પણ ચાતુયામ સંવરને પાઠતા હોય.

WARSAW INDOLOGICAL STUDIES - VOLUME 2,
Essays in Jaina Philosophy and Religion
Cātuyāma - Saṃvara in the Pāli Canon લેખનો અનુવાદ.

અનુવાદ : મુનિ કલ્યાણકીર્તિવિજય

Dept. of S&SE Asian Studies
University of California
7303 Dwinelle Hall
Bekeley, CA 94270-2540

૧. દોષનિકાય અટ્ટકથા ૧ : ૧૬૮ । ૨. Jaini, Padmanabh S. : JAIN MONKS FROM MATHURĀ : LITERARY EVIDENCE FOR THEIR IDENTIFICATION ON KUŚANA SCULPTURES.' Bulletin of the School of Oriental and African Studies [University of LONDON] 58 (1995) 479-494.